

ENVER REDŽIĆ

**Okupacija i kontrarevolucija u svjetlu
dokumenata četničkog pokreta Draže Mihailovića
1941–1942.**

Okupacija Jugoslavije u aprilu 1941. potvrdila je Klauzevicovo gledište da je rat nastavak politike novim sredstvima. Sve organizovane snage jugoslavenskog političkog života zauzele su svoje pravo mjesto, koje su same pripremile u razdoblju od stvaranja jugoslavenske države do njene katastrofe. Okupacija je neumoljivo zahtijevala da potvrde svoja opredjeljenja. Stranke jugoslavenske vlade, koja je emigrirala u London, pokazale su se, kao i sama vlada, nesposobne da organizuju i vode borbu protiv okupatora. Zapravo, one su prestale da egzistiraju kao političke partije. Snage kapitulacije pred okupatorima nastavile su da se u uslovima okupacije drže istog kursa. U tom pogledu nije bilo suštinskih razlika između onih u emigraciji i onih u zemlji. Spremnost naroda na otpor okupatoru primorala ih je da se verbalno izjašnjavaju za borbu protiv okupatora, a klasnopolitički interes postavio ih je u procijep između saveznika i okupatora, da bi se njihova lojalnost prema okupatorima sve izrazitije ispoljavala kao saradnja i služenje. Političku liniju jugoslavenske izbjegličke vlade izražavao je pokret oficira »jugoslavenske vojske u otadžbini«, kome se na čelu našao generalštabni pukovnik Draža Mihailović. Da bi se distancirao od četnika Koste Pećanca, taj pokret već odmah u početku svoga djelovanja istupao je kao četnički pokret Draže Mihailovića, a njegova vojna organizacija dobila je službeni naziv »Četnički odredi jugoslavenske vojske«, koji su stajali pod komandom »Gorskih štabova«, a njihov komandant bio je Draža Mihailović. U njegovoj ličnosti izražavalo se jedinstvo toga pokreta, dok su četnički odredi pod njegovom komandom imali da potvrđuju kontinuitet jugoslavenske vojske sa zadatkom da se bori za oslobođenje države, Kraljevine Jugoslavije, koja se »nalazi još u ratnom stanju sa neprijateljem — Nemcima i njihovim saveznicima«.¹

Izvori koji su nastali u praktičnoj djelatnosti četničkog pokreta Draže Mihailovića pružaju podlogu za konstataciju da je taj pokret već u toku prve godine okupacije imao jasno postavljene osnovne elemente strategije, kao i definisane osnovne političkog programa, koji će opredjeljivati i prožimati cjelokupnu njegovu vojnu i političku aktivnost.

¹ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije — tom XIV, knjiga 1 — Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941—1942 — Dokument br. 2 — Naređenje komandanta četničkih gorskih štabova od avgusta 1941. za formiranje četničkih jedinica — Izd. Vojnoistorijski institut, Beograd 1981, str. 11 (U daljnjem tekstu: Zbornik, XIV).

Citirani dokument, koji predstavlja »Uput za izvršenje zadataka četničkih odreda jugoslavenske vojske«² pokazuje da je njihov komandant bio protiv ustanka, koji je već bio podignut u mnogim dijelovima zemlje i čiji su uspjeh potvrđivala mnoga oslobođena mjesta i gradovi i relativno prostrane oslobođene teritorije kao solidna baza za dalji razvoj ustanka. U njemu Draža Mihailović naređuje »da se odmah u svim selima, varošima i varoškim kvartovima formiraju čete od vojnih obveznika mladih godišta od 20 do 30 godina«, da bi »u danom momentu opšteg ustanka i oslobođenja« mogle da »preuzmu vlast u svoje ruke«. Ustanak se ne zamišlja kao oružana borba protiv okupatora relativne trajnosti, do pobjede ili poraza, već kao čin, da se u trenutku oslobođenja — koje nije rezultat ustanka, već mu prethodi — u zemlji preuzme vlast. Bitan je element strategije četničkog pokreta Draže Mihailovića da se »sukobi sa Njencima izbegavaju dok je god moguće« i tako sačeka oslobođenje zemlje, koje će biti ostvareno pobjedom savezničkih država — Engleske, Amerike i Sovjetskog Saveza. U trenutku poraza njemačkih i italijanskih okupatora i njihovih saveznika i sloma okupatorske vlasti u Jugoslaviji oružane jedinice četničkog pokreta imaju zadatak da preuzmu vlast »po zakonima naše Države«. Oružane snage četničkog pokreta Draže Mihailovića — jugoslavenska vojska u otadžbini — predstavljaju kontinuitet oružanih snaga monarhističke jugoslavenske države, pa su one, prema tome, pozvane da osiguraju kontinuitet države — Kraljevine Jugoslavije. Strategija je instrument političkog programa. Raison d'être četničkih odreda Draže Mihailovića jest da obezbijede obnavljanje i nastavak monarhističke jugoslavenske države sa kraljem Petrom II Karadorđevićem. Metod da se to postigne jest izbjegavanje oružanih sukoba sa Njencima — iako je »Otađbina u ratnom stanju« — da bi se, u momentu oslobođenja, proglasio opšti ustanak radi uzimanja vlasti. »Otađbina je, kaže se u navedenom naređenju Draže Mihailovića, u ratnom stanju«, a zadatak četničkih odreda jugoslavenske vojske nije da ratuju za oslobođenje zemlje i tako potvrđuju ratno stanje, već da izbjegavanjem rata sa okupatorima sačekaju njihov ratni poraz. Ma kako da se činila u sebi kontradiktorna, ta strategija ima svoju čvrstu logiku. Instrument sistema, koji je počivao na socijalnoj eksploataciji i nacionalnom ugnjetavanju, oružane snage Kraljevine Jugoslavije, pod rukovodstvom elemenata buržoaskoga velikosrpskog nacionalnog hegemonizma, nisu bile sposobne da pruže ozbiljan otpor fašističkim agresorima, pa su, poslije aprilske katastrofe i kapitulacije, pogotovo bile nesposobne za vođenje rata protiv okupatora. Nosioi kapitulacije nisu mogli da se u uslovima okupacije preobrate u nosioce otpora okupatorima. Klasna i politička dijalektika kapitulacije nastavila je da se potvrđuje kao praksa »izbegavanja sukoba sa Njencima i njihovim saveznicima«. Ta strategija polazila je od ocjene da okupatori, prvenstveno Nijemci, predstavljaju u vojnom i materijalnom pogledu toliko superiornu silu, koja unaprijed osuđuje na neuspjeh i poraz svaki oružani otpor, koja ga, po toj ocjeni, čini apsurdnim i za narod samoubilački pogibelnim. Zapravo, ona je spekulisala sa prirodnom sklonošću nezaštićenog naroda da u uslovima prijeteće nacionalne kataklizme prihvatanjem realnosti okupacije osigura biološki opstanak

² Zbornik, XIV, str. 11—12.

i u znaku te spekulacije svjesno potisnula mogućnost istorijom provjerene spremnosti naroda da svoj nacionalni opstanak brani i čuva otporom i borbom protiv osvajača.

Neposredan izraz te »ratne« strategije predstavljali su nacrti i koncepti političkog programa četničkog pokreta Draže Mihailovića o obnovi jugoslavenske države, njenom ustrojstvu i karakteru. Jedan od prvih projekata obnovljene Jugoslavije potječe od člana četničkog Centralnog nacionalnog komiteta i jednog od njegovih istaknutih ideologa, dra Stevana Moljevića. Sačinjen pod naslovom »Homogena Srbija«, Moljevićev projekt zalaže se za federativno uređenje kraljevine Jugoslavije, koju bi tvorile tri federalne jedinice: Srbija, Hrvatska i Slovenija. Za razliku od Hrvatske i Slovenije, kojima opredjeljuje položaj drugorazrednih federalnih jedinica, projekt najveću pažnju posvećuje obrazloženju načina konstituisanja i osiguranja vodeće uloge Srbije u Jugoslaviji. Srbija bi trebalo da čini etnički homogeno područje, koje je naseljeno isključivo srpskim stanovništvom. Preseljavanje Srba iz hrvatskog i Hrvata iz srpskog područja, po Moljevićevom projektu, predstavlja jedini put da se između Srba i Hrvata uspostave dobri odnosi. Homogeno srpsko etničko područje obuhvatalo bi Srbiju, Makedoniju, Crnu Goru, Bosnu i istočnu Hercegovinu sa Mostarom, Srem, Banat i Bačku. Takva, etnički čista Srbija omogućila bi da Srbi imaju hegemoniju u Jugoslaviji i istovremeno hegemoniju na Balkanu. U trenutku obnove Jugoslavije Srbi ne bi smjeli da ponove »greške prošlosti« i da u Jugoslaviji »utope Srbiju, Crnu Goru i srpstvo«, nego su pozvani, da »bez ičijeg pitanja«, stvaranjem homogene Srbije stave Jugoslaviju »pred svršen čin« i iz te pozicije pristupe uređivanju odnosa sa Hrvatima i Slovencima.³

Time su već bili određeni u prvim mjesecima okupacije, neposredno poslije izbijanja oružanog ustanka protiv okupatora pod rukovodstvom KPJ, glavni pravci vojne i političke aktivnosti četničkog pokreta Draže Mihailovića. Vojne akcije imaju karakter »samoodbrane« da bi se zaštitio srpski narod od uništenja, koje mu prijete u NDH. Glavni je zadatak četničkih odreda da u trenutku sloma osiguraju vodeću ulogu homogene srpske državne zajednice u obnovljenoj Jugoslaviji.⁴

Navedeni izvori pokazuju da se pri utvrđivanju strategije i političkog programa četničkog pokreta u njegovom vodstvu polazilo od ocjene da će se rat završiti na velikim ratištima porazom sila Osovine, zbog čega najvažnija uloga četničkog pokreta dolazi do izražaja na kraju rata — da u obnovljenoj Jugoslaviji osigura hegemoniju etnički homogene Srbije — a ne u toku rata borbom protiv okupatora i njihovih pomagača. Iz ocjene da će fašističke sile Njemačka i Italija izgubiti rat usljed ekonomske, tehničke i vojne nadmoćnosti savezničkih država antihitlerovske koalicije, vodstvo četničkog pokreta izvuklo je dva praktična zaključka:

³ Zbornik, XIV Dok. br. 1 — Projekat Stevana Moljevića od 30. juna 1941. o granicama, društvenom uređenju i spoljnoj politici »Velike Srbije« u obnovljenoj Jugoslaviji poslije drugog svjetskog rata — Homogena Srbija — str. 1—9.

⁴ Zbornik, XIV, Dok. br. 6 — Program četničkog pokreta Draže Mihailovića od septembra 1941. za vreme i posle završetka drugog svjetskog rata upućen izbegličkoj vladi Kraljevine Jugoslavije, str. 26—29.

da u narodu djeluje u smislu »održavanja neprijateljskog stava prema okupatorima«, kako bi se predstavio kao antiokupatorski oslobodilački pokret, a s druge strane »da ne ulazi u neposredne borbe« protiv nadmoćnih i surovih okupatora, kako bi sačuvao narod i živu silu pokreta od sigurnog uništenja. Draža Mihailović i članovi četničkog Centralnog nacionalnog komiteta računali su da četnička »antiokupatorska« platforma ima dovoljno elemenata političkog realizma i razumijevanja težnji srpskog naroda da opstane i preživi okupaciju, pa stoga i realne pretpostavke da se afirmira kao nacionalni pokret sa osnovnim ciljem i opredjeljenjem da spasi narod pred stvarnom prijetnjom istrebljenja i uništenja. U strateškoj koncepciji Draže Mihailovića *strah* od okupatorskog terora i realna opasnost i praksa genocida motiviraju narod da se okupi oko četničkog pokreta i da zajedno s njim, do završetka rata, vodi lukavu igru protiv okupatorskih snaga. Lukavstvo te strategije počivalo je na pretpostavci i predrasudi da je raspored protivničkih, antagonističkih snaga u Jugoslaviji uopšte, i Srbiji posebno, postavljen za čitav tok rata i da u stvarnosti ne postoje razlozi za njegovu promjenu.

Značajno je da se u ovim dokumentima, koji određuju glavne pravce aktivnosti četničkog pokreta Draže Mihailovića u uslovima okupacije, ne govori o ustanku, a kada se o njemu govori u drugim dokumentima pokretanje i organizacija ustanka ne povezuje se sa četničkim pokretom. Najčešće se kaže da su »Srbi digli ustanak jer su bili napadnuti zato što su Srbi«,⁵ da je ustanak podignut »u cilju da se sačuva goli život« naroda,⁶ da je srpski narod ustankom odgovorio na zločine ustaša, da je riječ o »neorganizovanom« ustanku pod vodstvom »pojedinih grupa viđenijih seljaka«.⁷ Štaviše, ima dokumenata četničkog pokreta, u kojima se naglašava da su u Bosni »ustanak podigli u velikoj većini komunisti«.⁸ To odricanje četničkog pokreta od ustanka protiv okupatora i njihovih ustaških saveznika predstavljalo je jedan od osnovnih elemenata strategije Draže Mihailovića. Naime, opredjeljenjem za ustanak, četnički pokret deklarirao bi se za aktivnu, ofanzivnu oružanu borbu protiv okupatora i ustaša, a to njegovo vodstvo od početka nikako nije željelo. Draža Mihailović izričito podvlači da njegovi četnički odredi ulaze u neposredne oružane borbe jedino »u slučajevima samoodbrane«, ali i tada ne protiv okupatora, već protiv oružanih formacija NDH. Štaviše, Draža Mihailović je u početku, kada je tek pristupao mobilizaciji i obrazovanju prvih četničkih jedinica, naređivao da se »izbegavaju sukobi i sa

⁵ Zbornik, XIV, Dok. br. 100 — Zapisnik sa konferencije četničkih odreda sa područja doline Vrbasa od 7. juna 1942. o organizaciji odreda, sadejstvu u akcijama protiv narodnooslobodilačkog pokreta i saradnji sa NDH, str. 312.

⁶ Zbornik, XIV — Dok. br. 101 — Izveštaj kapetana Milorada Momčilovića od 7. juna 1942. majoru Petru Bačoviću o događajima u istočnoj Bosni od juna 1941. do juna 1942, str. 322.

⁷ Zbornik, XIV, Dok. br. 120 — Izveštaj komandanta zapadnobosanskih, ličko-dalmatinskih i hercegovačkih vojno-četničkih odreda od 16. jula 1942. Draži Mihailoviću o četničkim jedinicama u Hercegovini, Dalmaciji, Lici i zapadnoj Bosni, str. 417.

⁸ Zbornik, XIV, Dok. br. 82 — Predlog štaba ozrenskog četničkog odreda od 10. maja 1942. komandantu 4. Domobranske divizije za sastanak radi sklapanja sporazuma o saradnji u borbi protiv NOP, str. 245.

komunistima».⁹ Međutim, pod uticajem razvoja događaja u zemlji srušile se kao kula od karata teza vode ravnogorskog četničkog pokreta o nepromjenljivosti rasporeda protivničkih snaga na jugoslavenskom frontu. Njegov kurs izbjegavanja sukoba sa okupatorima neizbježno će evoluirati u kurs saradnje sa okupatorima, a zatim, na toj osnovi, i u sporazumu sa oružanim snagama NDH, ustaškim i domobranskim jedinicama, radi borbe protiv narodnooslobodilačkih partizanskih snaga. Ustanak pod rukovodstvom KPJ protiv fašističkih okupatora i njihovih domaćih pomagača i njegovo izrastanje u snažni narodnooslobodilački pokret sa udarnim partizanskim jedinicama, organima narodne vlasti i drugim narodnooslobodilačkim organizacijama i institucijama predstavljao je onaj faktor u čijem je djelovanju i razvojnom pravcu četnički pokret Draže Mihailovića nalazio opravdanje za evoluciju svoje »ratne« strategije. U borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta, koji on proglašava glavnim neprijateljem srpskog naroda, četnički pokret tražio je saveznike u redovima svih protivnika narodnooslobodilačkog pokreta, od fašističkih okupatora do Pavelićevih i Nedićevih oružanih formacija. U četničkoj strategiji izbjegavanja sukoba sa okupatorima sadržane su osnovne pretpostavke i elementi strategije kontrarevolucije. Već u prvom napadu četničkih odreda Draže Mihailovića na jedinice narodnooslobodilačkog pokreta, koje se bore protiv okupatora za oslobođenje zemlje, za nacionalnu slobodu i ravnopravnost, da bi uništio narodnooslobodilački pokret, on ide u saradnju sa okupatorima, što označuje početak četničke kontrarevolucije, koja se ispoljavala i potvrđivala kao nacionalna izdaja. Nastala u 1941. i 1942. godini, arhiva četničkog pokreta Draže Mihailovića, koja se objavljuje u XIV tomu Zbornika narodnooslobodilačkog rata, pruža obilje izvorne građe koja osvjetljava put saradnje četničkog pokreta sa njemačkim i italijanskim okupatorima i sa oružanim snagama ustaške NDH, kao i kontrarevolucionarni karakter te saradnje u znaku izdajstva nacionalnih interesa jugoslavenskih naroda u cjelini i srpskog naroda posebno.

Uvod u saradnju četničkih odreda sa njemačkim okupatorima predstavljale su široke pripreme štabova za napad određenih četničkih jedinica na Užice i druge gradove u zapadnoj Srbiji, koji su u toku jeseni 1941. igrali ulogu značajnih središta narodnooslobodilačkog pokreta na relativno prostranoj slobodnoj partizanskoj teritoriji. Prvi plan napada na Užice potekao je neposredno od Draže Mihailovića,¹⁰ a komandanti pojedinih četničkih odreda izradili su planove za napad na druge gradove, koje su oslobodili partizani u zapadnoj Srbiji i u kojima je bila organizovana veoma živa aktivnost narodnooslobodilačkog pokreta. Napadi četničkih odreda na Užice, Čačak, Požegu i druga oslobođena mjesta činili su zapravo prethodnicu velikoj ofanzivi njemačkih okupatora na teritoriju »Užičke Republike«. Pošto je tako dao značajan doprinos njemačkoj reokupaciji te teritorije, Draža Mihailović smatrao je da mu povlačenje partizana iz zapadne Srbije pruža šansu za njihovo razoružanje i uniš-

⁹ Zbornik, XIV, Dok. br. 4 — Naredenje komandanta četničkih odreda Jugoslavenske vojske od 9. sept. 1941. za mobilizaciju i formiranje jedinica, str. 19.

¹⁰ Zbornik, XIV, Dok. br. 13 — Plan štaba Draže Mihailovića od kraja oktobra 1941. za napad na partizanske snage i VS NOPOJ u Užicu, str. 44—45.

tenje.¹¹ Pošto je tih dana, na predlog »slobodne jugoslovenske Vlade u Londonu«, kraljevim ukazom potvrđen za »komandanta celokupne vojne sile na okupiranoj teritoriji kraljevine Jugoslavije«, Draža Mihailović je 16. novembra 1941. uputio proglas »Srbima, Hrvatima i Slovencima«, u kome kaže da su ovim aktom »svi naoružani pokreti u celoj državi stavljeni pod njegovu komandu i potčinjeni starešinama koje će on imenovati, kako vojni zakoni i disciplinski propisi naređuju«. ¹² Tako je koincidencijom njemačke ofanzive protiv snaga narodnooslobodilačkog pokreta na čelu sa Vrhovnim štabom NOPOJ u zapadnoj Srbiji i kraljevog ukaza Draža Mihailović smatrao da se našao u položaju kada može da »u ime Kralja i Otadžbine« pozove »sve pojedinačne borbene pokrete da se priključe narodnoj vojsci«, koja se nalazi pod njegovom komandom. Međutim, koincidencija tih događaja proširila se i kompletirala još jednim momentom. O njemu govori dokumentacija komandanta njemačkog korpusa u Srbiji iz prve polovine novembra 1941. Od kraja oktobra 1941. delegati Draže Mihailovića vodili su pregovore sa predstavnicima njemačkog Abvera o saradnji u borbi protiv partizana, da bi 11. novembra 1941. u Divcima došlo do neposrednog sastanka Draže Mihailovića i predstavnika njemačke glavne komande u Srbiji.¹³ Tom prilikom Draža Mihailović zatražio je od opunomoćenika komandanta njemačkog korpusa u Srbiji »da se zajedno sa njemačkim Vermahtom i organima Nedićeve vlade bori protiv komunizma«. Na njemački zahtjev da se obustavi borba i izvrši безусловna predaja i razoružanje cjelokupnog četničkog vojnog sastava, Draža Mihailović je odgovorio da mu je za donošenje takve odluke potrebno mišljenje »potčinjenih vođa«, koji se nalaze »u borbi protiv komunista na vrlo širokom frontu«. Draža Mihailoviću bilo je posebno stalo da Nijemce uvjeri kako nije njegova namjera da ratuje protiv okupatora, već da »nastavi borbu protiv komunizma, koja je počela 31. oktobra«. S tim u vezi molio je da mu se »još noćas isporuči određena količina municije« i uvjeravao delegate njemačke glavne komande da se četnici »neće boriti protiv Nemaca, pa ni onda ako im ova borba bude nametnuta«. Razvoj odnosa između njemačkog okupatora i četničkog pokreta Draže Mihailovića pokazao je da je ravnogorski pokret bio koliko antikomunistički opredijeljen toliko i nacionalistički militantan i zatrovan — komponente kojima se okupator veoma izdašno koristio na okupiranom jugoslavenskom prostoru — pa je »bezuslovna predaja« četnika postala sasvim neaktuelna. Draža Mihailović je sasvim tačno ocjenjivao na sastanku sa Nijemcima u Divcima da njemački Vermaht ima u ovom ratu važnije zadatke na istočnom, afričkom i zapadnom frontu, nego da u Srbiji svojim vojnim angažovanjem suzbija komunizam. Tu ulogu preuzeli su njegovi četnički odredi i zato on od njemač-

¹¹ Zbornik, XIV, Dok. br. 27 — Naređenje Draže Mihailovića od 9. novembra 1941. komandantu bosanskih četničkih odreda za prebacivanje četničkih jedinica iz istočne Bosne u reon Užica i Kosjerića radi napada na partizane, str. 72—75.

¹² Zbornik, XIV, Dok. br. 28 — Proglas Draže Mihailovića od 16. nov. 1941. Srbima, Hrvatima i Slovencima, str. 76—78.

¹³ Zbornik, XIV, Prilog II — Dokumenti Nemačkog Rajha 1941 — Dok. br. 7 — Zapisnik sa sastanka Draže Mihailovića i predstavnika njemačkog opunomoćenog komandanta korpusa u Srbiji od 12. nov. 1941. o saradnji u borbi protiv partizana, str. 871—878.

kog okupatora očekuje »više poverenja kad je reč o njegovoj ispravnosti i namerama«, pa želi »da se položaj shvati onako kako je to korisno za obe strane«. Poslije toga sastanka njemački okupatori nisu više insistirali na »bezuslovnoj predaji i razoružanju četnika«, jer su mogli da se uvjere kako u četničkom pokretu Draže Mihailovića imaju pouzdan oslonac i saveznika u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta radi zaštite svojih okupatorskih pozicija u Srbiji, kao i u drugim dijelovima Jugoslavije. Zapravo, »bezuslovna predaja i razoružanje četnika« lišili bi njemačkog okupatora značajne snage u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta i angažovali bi protiv partizana njihove sopstvene krupne formacije, koje su im bile neophodne na velikim ratištima u Rusiji i sjevernoj Africi. Predlažući im savez u borbi protiv »komunizma«, Draža Mihailović je tačnije procjenjivao položaj i interese njemačkih okupatora u Srbiji i Jugoslaviji, nego predstavnici glavne njemačke komande u Srbiji, po čijem su se krutom shvatanju moć i ugled njemačkog Vermahta potvrdili jedino »bezuslovnom predajom« oružanih jedinica u okupiranim zemljama. Dok su njemački komandanti u partizanima i četnicima gledali prvenstveno antiokupatorske snage, Draža Mihailović je s pravom tvrdio Nijemcima, da su partizani i narodnooslobodilački pokret jedina snaga u zemlji koja se beskompromisno bori protiv okupatora, kao i protiv svih »nacionalnih« struja i oblika kolaboracije sa okupatorima. Svojom vojnom i političkom organizacijom, svojim jasnim ciljevima, uspjesima koje je ostvarivao na vojnom i političkom polju, narodnooslobodilački pokret učinio je da je savez između njemačkih okupatora i četnika Draže Mihailovića postao ne samo mogućan, već i neizbježan, tako reći njihov zajednički, prirodni strateški interes. Tako je, najprije na tlu Srbije, otpočela oružana saradnja njemačkih okupatora i četničkih odreda pod komandom Draže Mihailovića, motivirana težnjom i jednih i drugih da unište zajedničkog protivnika — partizanske jedinice, oružanu snagu narodnooslobodilačkog pokreta.

U prvoj polovini januara 1942. došlo je do saradnje njemačkih okupatorskih snaga i četničkih jedinica na tlu istočne Bosne, gdje su Nijemci preduzeli operacije radi čišćenja i reokupacije oslobođene partizanske teritorije. Među oficirima, koji su se nalazili na komandnim položajima u četničkim jedinicama, Draža Mihailović je našao pouzdane i uvjerene sljedbenike svoje antikomunističke strategije, čiju polugu je činila saradnja sa okupatorskim oružanim snagama. »Višegradski četnički odred sprema jednu jaču četvrtu koja će sa nemačkim trupama poći u svetu borbu protiv komunista«, tj. partizana, izvještavao je 11. I 1942. komandanta operativnih četničkih jedinica istočne Bosne komandant višegradskog četničkog odreda.¹⁴ U objavljenim dokumentima nema podataka jesu li i kada, između Nijemaca i četničkog pokreta Draže Mihailovića obavljani pregovori i donesena odluka o uzajamnoj saradnji za borbu protiv jedinica NOPOJ, ali je njihovo protivpartizansko vojno savezništvo ostalo čvrsto i neraskidivo od kraja 1941. u toku svih ratnih godina. Komandanti viših četničkih štabova i pojedinih četničkih odreda samostalno su odlučivali

¹⁴ Zbornik, XIV, Dok. br. 40 — Izveštaj komande višegradskog četničkog odreda od 11. januara 1942. komandantu operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine o sporazumu o saradnji sa nemačkim trupama u predstojećoj ofanzivi protiv partizanskih jedinica, str. 119.

o saradnji sa njemačkim okupatorskim jedinicama i o tome izvještavali više komande. Komandant bosanskih četničkih odreda major Jezdimir Dangić objavio je u drugoj polovini januara 1942. čak poseban proglas »Srpskom narodu u Bosni«, u kome je uvjeravao narod u ispravnost svoga naređenja o zabrani »pripucavanja na nemačke vojnike«, koji »mirno prolaze po svome poslu našim drumovima«, pa ih »treba pustiti da prođu kroz Bosnu«, jer »naš nesrećni i napaćeni narod«, ne diraju, što »će služiti na čast nemačkom oružju«.¹⁵

Saradnja sa njemačkim okupatorskim snagama imala je za četnički pokret Draže Mihailovića opšti značaj. Riješio je, naime, o njegovoj saradnji sa okupatorima uopšte, i sa njemačkim, i sa italijanskim, jer se vodstvo četničkog pokreta u praksi uvjeravalo da se narodnooslobodilački pokret sa svojim oružanim jedinicama uspješno razvija i učvršćuje i da se napredovanju »komunizma« ne može efikasno suprotstaviti sopstvenim snagama, bez oslonca i saveza sa okupatorima. Povezivanje i saradnju sa okupatorima četničko vodstvo objašnjavalo je »nacionalnom« motivacijom, interesom i brigom da se »zaštiti« srpski narod od Hrvata i Muslimana, koji mu pripremaju uništenje. Narodu su sugerisali da ta saradnja dolazi iz »nužde«, da nije iskrena i ograničena je na trajanje rata. To je »taktika« da se »iskoriste okupatori« u borbi protiv »komunističkog« partizanskog pokreta, koji je spreman da na putu uspostavljanja svoje vladavine »žrtvuje srpski narod«.

Četnička saradnja sa italijanskim okupatorskim snagama uspostavljena je već posljednjih mjeseci 1941. u područjima zone pod italijanskom okupacijom — Hercegovini, Bosni, Crnoj Gori i Dalmaciji. Novembarški sporazumi između četničkog komandanta majora Boška Todorovića i predstavnika italijanskih jedinica osiguravali su zaleđe italijanskim jedinicama u akcijama protiv partizana, a četnicima da preuzmu vlast u evakuisanim područjima i da od Italijana dobiju znatne količine oružja i hrane.¹⁶ U početku vezani za uža područja, ti su sporazumi ubrzo regulisali četničko-italijanske odnose između krupnijih vojnih formacija na većim teritorijama. Njihov osnovni motiv bio je određen zajedničkim interesom — da se nanese što jači udarac partizanskim snagama. Okupatorskoj ofanzivi na slobodnu partizansku teritoriju u istočnoj Bosni, preduzetoj na sredini januara, prethodili su četničko-italijanski kontakti i predlozi sporazuma, kojim je četnička strana izražavala spremnost da »neće nikada upotrebiti oružje protiv Italijana« ako italijanske trupe u okupiranim krajevima pruže »garancije za zaštitu slobode, lične i imovinske, verske i nacionalne srpskog stanovništva«.¹⁷ Duboko ogrezlo u

¹⁵ Zbornik, XIV, Dok. br. 48 — Naredba komandanta bosanskih četničkih odreda od 22. januara 1942. srpskom stanovništvu istočne Bosne da saraduje sa nemačkim jedinicama u akciji protiv partizana, str. 131—132.

¹⁶ Zbornik, XIV, Dok. br. 31 — Sporazum od 30. nov. 1941. između komandanta četničkih jedinica istočne Bosne i Hercegovine i komandanta italijanskog garnizona u Goraždu o obezbeđenju evakuacije italijanskih trupa i predaji vlasti četnicima, str. 87. — Sporazum između majora B. Todorovića i predstavnika italijanskih jedinica sklopljen u Višegradu 11. nov. 1941. — Napomena 4, str. 87.

¹⁷ Zbornik, XIV, Dok. br. 39 — Predlog preliminarog sporazuma komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine od 11. januara 1942. komandi italijanskog 6. armijskog korpusa o međusobnoj saradnji, str. 114—117.

nacionalnoj izdaji, četničko vodstvo nalazilo je da u uslovima okupacije postoje mogućnosti lične i nacionalne slobode, koje treba da garantuje sam okupator! U tom duhu komandant četničkih jedinica istočne Bosne i Hercegovine izdavao je instrukcije svojim predstavnicima za pregovore sa Italijanima, prema kojima četničke jedinice treba da zajedno sa italijanskim »obezbeđuju red i zaštitu srpskog življa«. Instrukcije su također sadržavale stav, kojim se garantuje »pristup italijanskih vojnih jedinica bez četničkog otpora u sve bosansko-hercegovačke krajeve koje su oslobodili četnici«. ¹⁸ Četničko-italijanska saradnja imala je uzlaznu liniju i sve produbljenije oblike, pri čemu je četnička strana bila mahom njihov inicijator. Uvjereni da četnici ispunjavaju obaveze iz sklopljenih sporazuma, italijanski okupatori snabdijevali su četničke odrede naoružanjem, hranom, pa su im čak odobravali i stalnu novčanu nagradu. ¹⁹ Razvoj saradnje sa italijanskim okupatorima četničko vodstvo smatralo je značajnim uspjehom, koji je imao specifičnu težinu u tome, što su predstavnici četničkog pokreta pregovarali sa okupatorom »na državno-pravnoj teritoriji Hrvatske«. Iz toga su oni izvlačili zaključak, koji im je posebno godio, pa su ga naročito podvlačili, da ih italijanski okupator tretira kao »ravnopravnog kontrahenta« i takvim tretmanom četničkog pokreta ignoriše egzistenciju hrvatske države. Međutim, iako su mogli da uvjerljivo govore o uspješnom razvoju četničko-italijanske saradnje, četnički komandanti nisu pokazali uvjerljivost kada su u izvještajima višim starješinama pisali, kako su, na pitanja koja im je postavljao narod, objašnjavali »razloge taktičke saradnje sa okupatorom«. ²⁰ U pretenzijama, koje su italijanski okupatori imali prema određenim jugoslavenskim područjima sa relativnom većinom srpskog stanovništva, predstavnici četničkog pokreta nalazili su povoljne uslove za svoju igru, u čemu su vidjeli dokaze da sa Italijanima pregovaraju kao »ravnopravan faktor«. Italijanski planovi da »favoriziranjem Srba« pripreme uslove za aneksiju sjeverne Dalmacije i zapadne Bosne poslije završetka rata, a u ostalom dijelu Bosne i Hercegovine stvaranjem većine od srpsko-muslimanskog stanovništva osiguraju pretpostavke za proglašenje autonomne Bosne pod italijanskim protektoratom, motivirali su četničke prvake da podstiču Italiju »da ostvari svoje pretenzije i okupira celu Bosnu«. ²¹ Takvo jačanje položaja italijanskog okupatora u Bosni i Hercegovini stvorilo bi, po njihovoj ocjeni, još bolje mogućnosti za djelovanje i razvoj četničkog pokreta. Zapravo, italijanske kombinacije sa sjevernom Dalmacijom, Bosnom i Hercegovinom počivale su na pjeskovitoj podlozi isto kao i ocjena četničkih pregovarača sa italijanskim komandantima da

¹⁸ Zbornik, XIV, Dok. br. 43 — Instrukcija komandanta operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine od 16. januara 1942. četničkim predstavnicima za pregovore sa komandom italijanskog 6. armijskog korpusa o međusobnoj saradnji, str. 123—125.

¹⁹ Zbornik, XIV, Dok. br. 93 — Izveštaj majora Petra Bačovića s kraja maja 1942. Draži Mihailoviću o borbama četničkih, italijanskih i Nedićevih jedinica protiv partizanskih snaga u Crnoj Gori i Sandžaku maja 1942, str. 293—294.

²⁰ Zbornik, XIV, Dok. br. 114 — Izveštaj Dobrosava Jevdjevića iz druge polovine juna 1942. Iliji Trifunoviću Birčaninu o organizaciji četnika u Hercegovini i saradnji sa italijanskim okupatorom u borbi protiv NOP-a, str. 399—400.

²¹ Zbornik, XIV, Dok. br. 130 — Izveštaj Dobrosava Jevdjevića iz druge polovine jula 1942. majoru Petru Bačoviću o vojno-političkoj i ekonomskoj situaciji u Hercegovini i saradnji sa italijanskim okupatorom, str. 470.

je četnički pokret ostvario ravnopravnu poziciju u odnosima i saradnji sa italijanskim okupatorima. Na osnovu sporazuma sa predstavnikom italijanske okupatorske vlasti, četničke su starješine bile obavezne »da svaki pokret četničkih jedinica na terenu prethodno prijave dotičnoj italijanskoj vlasti«. ²²

Pristupajući analizi i ocjeni četničko-italijanske saradnje, Radmilo Grdjić, jedan od upornih zagovornika kolaboracije četnika sa Italijanima, u posebnom izvještaju Draži Mihailoviću isticao je velike rezultate koje je ta saradnja imala za razvoj četničkog pokreta. U svom izvještaju R. Grdjić je tvrdio da je put kolaboracije bio jedini put za spasavanje srpskog naroda. Pregovori sa italijanskim okupatorima vođeni su »u punoj časti i za naš narod i za četničke odrede, pregovarajući kao država sa državom«. U zoni koja se nalazila pod njihovom okupacijom, »Italijani su uzeli Srbe u zaštitu«, pa se iz Srbije povratio veliki broj Srba, koji su se izbjeglištvom spasavali »od ustaša i muslimana«. Zahvaljujući kolaboraciji »obnovljena je i naoružana četnička organizacija«, stvorene su mogućnosti »integracije i povezivanja srpskih snaga i krajeva«, a od posebnog je značaja činjenica što je ona uslovlila »italijanski politički pritisak u Zagrebu u cilju zaštite Srba u NDH, kojima mi ne možemo ni na koji način priteći u pomoć«. ²³ Iako je u četničko-italijanskoj saradnji dolazilo do poremećaja, što je proizlazilo iz prirode motiva te saradnje, kao i iz karaktera saveznika, stoji činjenica da se ona, usljed razvoja i jačanja narodnooslobodilačkog pokreta, produbljivala i učvršćivala i obuhvatala mnoge strane odnosa italijanskih okupatora i njihovih četničkih pomagača, prvenstveno pitanja vojnog i političkog karaktera, kao i pitanja njihovih odnosa prema Nijemcima i NDH. ²⁴ Ipak, u četničko-italijanskim odnosima znale su se pozicije savezničkih strana, ko je gazda a ko u potčinjenom odnosu, u čijim je rukama glavna komanda. U italijanskim ocjenama te saradnje nije bilo ni traga o »ravnopravnim faktorima«. Tu se izričito kaže da četničke formacije saraduju sa italijanskim oružanim snagama »jedino sa ciljem da se suzbije komunizam i stanovništvu vrati mir i spokojstvo«. Tako opredijeljena saradnja oduzima četničkim manifestacijama »svaki politički karakter« i uklanja »sva obeležja koja imaju protivhrvatski karakter«. Očigledno, italijanski su okupatori faktor koji određuje ciljeve i karakter saradnje, pa se utvrđuje da italijanske komande izdaju »naređenja opšteg karaktera« komandantima krupnijih četničkih formacija. ²⁵

²² Zbornik, XIV, Dok. br. 152 — Naređenje četničke komande Crne Gore i Hercegovine od 25. jula 1942. potčinjenim jedinicama o obaveznom prijavljivanju pokreta četničkih jedinica italijanskim okupacionim vlastima, str. 568.

²³ Zbornik, XIV, Dok. br. 173 — Izveštaj četničkog predstavnika pri italijanskoj višoj komandi oružanih snaga »Slovenija—Dalmacija« s kraja septembra 1942. Draži Mihailoviću o razlozima saradnje sa italijanskim okupatorima, str. 649—655.

²⁴ Zbornik, XIV, Dok. br. 198 — Promemoria političkog delegata štaba Draže Mihailovića za istočnu Bosnu i Hercegovinu od nov. 1942. komandantu 2. italijanske armije o aktuelnim pitanjima saradnje i merama za njeno produbljivanje, str. 723—729.

²⁵ Zbornik, XIV, Prilog III — Dokumenti Kraljevine Italije 1942, Dok. br. 1 — Rezime razgovora između komandanta italijanske 2. armije i Ilije Birčanina i Dobrosava Jevdjevića od 21. sept. 1942. o daljoj saradnji u borbi protiv partizana, str. 881—883.

Četnički pokret imao je dva osnovna motiva za saradnju sa okupatorima. Jedan je bio ideološki, a drugi nacionalnog karaktera. Primaran je bio ideološki motiv, jer je on sadržavao zajednički interes i okupatora i četnika. Borba protiv komunizma, odnosno protiv narodnooslobodilačkog pokreta ujedinila je četnike sa fašističkim okupatorima, jer je jedino narodnooslobodilački pokret vodio beskompromisnu borbu protiv njemačkih i italijanskih okupatora i njihovih domaćih pomagača, jugoslavenskih kvislinških organizacija, među koje su se brzo svrstali i četnici Draže Mihailovića. Drugi, tzv. nacionalni, zapravo nacionalistički motiv četničke saradnje sa okupatorima izražavao je poziciju i ulogu četničkog pokreta u »spasavanju« srpskog naroda od uništavanja u NDH, od istrebljenja Srba, koje vrše ustaše i zajedno s njima »zakleti neprijatelji« njihovi, Hrvati i Muslimani. Taj je motiv u toku 1941. i 1942. bio više prisutan u četničko-italijanskoj, nego u četničko-njemačkoj saradnji. Ipak, prihvatanjem toga motiva četničkog pokreta, italijanski i njemački okupatori nisu se konfrontirali sa NDH. Naprotiv, logika saradnje četnika Draže Mihailovića sa fašističkim okupatorima neminovno je vodila i otvarala put saradnji četničkog pokreta sa oružanim snagama NDH. Na tom pravcu četnike i ustaše orijentiralo je i ujedinilo njihovo osnovno strateško opredjeljenje — borba protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Da bi se održala u Jugoslaviji, okupacija je morala imati saveznike na unutrašnjem političkom frontu i našla ih je u — kontrarevoluciji.

Prvobitno jugoslavenske prookupatorske snage bile su nepovezane i djelovale su pod okriljem okupatora odvojeno. Uspostavljanjem četničko-ustaške saradnje stvoren je jedinstveni front kontrarevolucije. Činjenica da je do pregovora i saradnje između četničkih odreda i oružanih snaga NDH došlo nekoliko mjeseci poslije četničkih sporazuma sa okupatorima, objašnjava se položajem srpskog naroda u NDH, nad kojim su ustaše počinili genocid već u prvim mjesecima postojanja NDH. Ipak, uspješan razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u borbi protiv okupatora i domaćih kvislinga učinio je da su četnički komandanti u zajedničkom protivnopovskom opredjeljenju našli objektivne razloge da je oportuno pristupiti pregovorima sa ustašama i zaključiti s njima sporazum radi borbe protiv snaga NOP i DVJ. Bilo je to zajedničko saznanje da oružani sukobi i obračuni četnika i vojnih snaga NDH stoje na putu njihovom glavnom cilju — uništenju narodnooslobodilačkog pokreta. Zaključivao se period u znaku ustaških masovnih pokolja srpskog stanovništva, da bi se stvorila nacionalno čista Hrvatska i s druge strane u znaku četničke odmazde nad Hrvatima, istrebljivanja i čišćenja srpskih krajeva od nesrpskih elemenata, da bi se uspostavila etnički homogena Srbija. Sklapanje prvih sporazuma između pojedinih četničkih odreda i vojnih i civilnih predstavnika NDH²⁶ potvrđuje da je u četničko-ustaškim odnosima nastupilo stanje izvjesne ravnoteže koja, sa stanovišta suštinskih ciljeva četničkog i ustaškog pokreta, čini njihovu daljnju konfrontaciju politički nesvrishodnom i, istovremeno, njihovu vojnu saradnju protiv narodnooslobodilačkog pokreta politički oportunom i potrebnom. Kada traži

²⁶ Zbornik, XIV, Dok. br. 74 — Zapisnik o sporazumu predstavnika četničkog odreda »Kočić« i NDH od 27. aprila 1942. o priznanju vlasti NDH i saradnji u borbi protiv NOP-a, str. 215—218.

sastanak sa predstavnikom oružanih formacija NDH, neki četnički komandant s razlogom je isticao: »Mi imamo i jednog zajedničkog neprijatelja koji nije ništa bolji od muslimanske milicije, a to su komunisti [...] mi se sa vojnim organima hrvatske države na terenu borbe protiv komunista nalazimo ne kažemo saveznici, ali kao neki slučajni saradnici. Iz toga može za obje strane nastati dosta dobrih posljedica.«²⁷ Uslovljena težnjom da se spriječi napredovanje narodnooslobodilačkog pokreta i razbiju partizanske jedinice, četničko-ustaška saradnja dobijala je na području NDH sve šire razmjere. Međutim, ta saradnja bila je motivirana i diktirana prvenstveno objektivnim položajem jednih i drugih na frontu protiv partizanskih snaga i sračunata na period rata. To znači da je bila taktičkog karaktera. Na jednoj konferenciji predstavnika vojno-četničkih odreda u Bosanskoj krajini, koja je bila posvećena razmatranju i usvajanju sporazuma sa oružanim jedinicama NDH, izražena je opšta podrška toj saradnji, pri čemu je dominiralo stanovište: »Mi moramo što dalje *izigravati* (kurz. E. R.) ovu politiku, dok ne pukne front, a onda [...]«²⁸ Smisao sporazuma sa stanovišta četnika bio je da se u toku rata od NDH dobiju što veće količine oružja, municije i drugih sredstava potrebnih za borbu protiv partizana, a po završetku rata, u znaku pobjede savezničkih država Engleske, Amerike i Rusije, četnici će pristupiti čišćenju srpskih zemalja od Hrvata i Muslimana i ostvarenju svoga nacionalnog programa »etnički čiste homogene Velike Srbije u Velikoj Jugoslaviji«.

Čišćenje i preseljavanje Hrvata sa područja »srpskih zemalja« ne znači da oni neće imati svoje mjesto u obnovljenoj Jugoslaviji. To je metod stvaranja etnički čiste i homogene »Velike Srbije«, koja u koncepciji ideologa četničkog pokreta predstavlja jedini pouzdan faktor stabilnosti »Velike Jugoslavije«. Draža Mihailović izričito naglašava da je »svakome jasno da će opet biti Jugoslavija i da u toj Jugoslaviji *moraju* (kurz. E. R.) živeti i Hrvati«, ali »granice Hrvatske jedinice« i »prava« Hrvata u novoj državi zavise od njih samih, tj. od njihovog doprinosa »stvaranju nove Jugoslavije«, uistinu od njihovog odnosa prema četničkom pokretu. Međutim, ako »jugoslovenski orijentisani Hrvati« ne stupe »u naše redove«, ako se »u dvanaesti čas ne dignu na oružje« i ne pristupe »sami likvidiranju Hrvata izdajnika«, sami će snositi posljedice odbijanja da zajedno sa četničkim pokretom vode borbu za obnovu »nove Jugoslavije«. Tada im mora biti jasno, kaže Draža Mihailović, da »nema te sile koja će moći da ih spase od odmazde srpskog naroda«.²⁹

Za razliku od odnosa prema Hrvatima, koje je tolerisao sa potčinjenim položajem u obnovljenoj monarhističkoj jugoslavenskoj državi, četnički pokret Draže Mihailovića okrenuo se protiv Muslimana sa radikalnim

²⁷ Zbornik, XIV, Dok. br. 82 — Predlog štaba ozrenskog četničkog odreda od 10. maja 1942. komandantu 4. Domobranske divizije za sastanak radi sklapanja sporazuma o saradnji u borbi protiv NOP-a, str. 246.

²⁸ Zbornik, XIV, Dok. br. 100 — Zapisnik sa konferencije četničkih odreda sa područja doline Vrbasa od 7. jula 1942. o organizaciji odreda, sadejstvu u akcijama protiv NOP-a i saradnji sa NDH, str. 315.

²⁹ Zbornik, XIV, Dok. br. 175 — Uputstvo Draže Mihailovića od 8. oktobra 1942. Dobrosavu Jevđeviću za dalje akcije protiv NOP-a, saradnju sa okupatorima i rad na pridobijanju hrvatskog naroda i omladine, str. 659.

ciljem da ih totalno likvidira i ukloni sa tla »srpskih zemalja«. Još je Moljevićev projekt »Homogene Srbije« insistirao da se »u prvoj fazi« riješi pitanje Muslimana u »srpskoj jedinici«, a Draža Mihailović zapisao je da je »muslimansko stanovništvo svojim držanjem dovelo do toga da ih naš svet više ne želi i neće da ima u svojoj sredini. Potrebno je još sada da se pripremi iseljavanje u Tursku ili ma gde van naše teritorije. Na dan ustanka oni će svi biti pokrenuti sa svojih naselja a što niko neće moći sprečiti.«³⁰ Unutar četničkog pokreta dominiralo je uvjerenje da su Muslimani »glavni krivci za sva zla koja su srpskom narodu u Bosni nanijeta«,³¹ pa je to uvjerenje dolazilo do izražaja u masovnim pokoljima Muslimana, naročito na područjima istočne Bosne i Sandžaka. U komandnom sastavu četničkih formacija istrebljivanje srpskog, odnosno muslimanskog stanovništva, koje su preduzimali ustaše i četnici, objašnjavalo se uzajamnom »infarnom mržnjom« širokih srpskih i muslimanskih masa, iz koje se formirala »svest da im nikada više nema zajedničkog života«. Toga su ubjeđenja bili i najviši četnički komandanti, ali su ih »razlozi opšte politike« i interesi da »izbegnu stvaranje novih frontova« motivirali da »podržavaju politiku tolerancije«. Izraz te taktike prema Muslimanima predstavljao je zahtjev upućen »srpski orijentisanim muslimanima« da formiraju četničke muslimanske jedinice,³² ali se u praksi odustalo od toga »eksperimenta« i spriječilo »naoružavanje muslimana«. ³⁴

Po osnovnom, suštinskom opredjeljenju postavljen ultravelikosrpski, u odnosu prema Hrvatima i Muslimanima protivhrvatski i protivmuslimanski, četnički pokret Draže Mihailovića imao je i svoju »pozitivnu« hrvatsku i muslimansku politiku. Nacionalistička, antikomunistička, prookupatorska četnička strategija nije ukinula svaki prostor za povezivanje sa onim elementima u hrvatskoj i muslimanskoj politici, koji su se držali opoziciono prema NDH, neprijateljski prema narodnooslobodilačkom pokretu. U njihovim prorijedenim redovima četničko vodstvo tražilo je i nalazilo izvjesnu podršku, koja, međutim, nikad nije mogla da osigura četničkom pokretu uporišta u hrvatskim i muslimanskim masama, jer ih ni sami nisu imali. Ipak, za razliku od sporazuma četničkih odreda sa oružanim jedinicama NDH, veza četničkog pokreta sa pojedinim Hrvatima i Muslimanima bila je primarno određena nacionalnopolitičkim motivima i karakterom. Kontaktiranjem i održavanjem veza sa jugoslavenski orijentisanim Hrvatima i srpski orijentisanim Muslimanima, koji su u svojim sredinama predstavljali politički zanemarljive jedinice, vodstvo četničkog pokreta željelo je da u redovima vojno-političkog aktiva stvori utisak o opštejugoslavenskom karakteru četničkog pokreta, o nje-

³⁰ Zbornik, XIV, str. 28 — Napomena 7.

³¹ Zbornik, XIV, Dok. br. 91 — Zapisnik o pregovorima predstavnika majevičke četničke grupe i komandanta 3. Domobranske divizije od 30. maja 1942. o priznavanju NDH i saradnji sa vlastima NDH, str. 286.

³² Zbornik, XIV, kao pod 20, str. 404.

³³ Zbornik, XIV, Dok. br. 161 — Izveštaj majora Petra Bačovića i Dobrosava Jevdjevića s kraja avgusta 1942. Draži Mihailoviću o političkoj situaciji u ist. Bosni i Hercegovini, str. 595.

³⁴ Zbornik, XIV, Dok. br. 199 — Izveštaj Dobrosava Jevdjevića i majora Petra Bačovića od novembra 1942. Draži Mihailoviću o problemima ishrane, organizaciji propagande protiv NOP-a i odnosu prema Muslimanima i Italijanima, str. 734.

govom pravu na ulogu glavnog borca za obnavljanje legitimiteta i kontinuiteta kraljevine Jugoslavije. Iako u praksi nije pridavao veći značaj djelovanju pojedinih jugoslavenski orijentisanih Hrvata i srpski orijentisanih Muslimana na platformi i u okviru četničkog pokreta, Draža Mihailović preporučivao je da se sa njima kontaktira i saraduje, jer je smatrao da »taktiziranje sa Muslimanima i Hrvatima« čini, iako sporedan, ipak neophodan elemenat i metod hrvatske i muslimanske politike četničkog pokreta. Objavljeni dokumenti o djelovanju četničkog pokreta Draže Mihailovića u 1941. i 1942. godini otkrivaju široj, kao i stručnoj javnosti do sada manje poznatu stranu četničke kontrarevolucije, u čijem su frontu, uz dominantne velikosrpske hegemonističke snage, našli mjesta i izrazito malobrojni jugoslavenski opredijeljeni Hrvati i srpski opredijeljeni Muslimani. Četnički vojvoda Ilija Trifunović Birčanin izvještavao je Dražu Mihailovića da »na organizaciji jugoslavenske vojske duž primorja, od Dubrovnika do Šibenika i na ostrvima duž naše obale, rade [...] jugoslavenski oficiri, Hrvati«, koji su se »od kapitulacije do danas pokazali dostojni časti oficira [...] verni zakletvi Kralju i Otadžbini [...] (a) osećaju se više Srbi nego Hrvati«,⁵⁵ pa je, stoga, uvjeren da će ti oficiri opravdati povjerenje koje im je ukazao.

Široj, pa i stručnoj javnosti takođe je manje poznata činjenica da je među jugoslavenski, odnosno srpski opredijeljenim Muslimanima bilo pojedinaca, koji su aktivno saradivali sa vođama četničkog pokreta, samoinicijativno i po njihovim instrukcijama radili na stvaranju muslimanskih četničkih jedinica. Iako se u Moljevićevom projektu, kao i u programu četničkog pokreta Draže Mihailovića predviđalo »čišćenje« Muslimana sa područja »srpskih zemalja« i njihovo iseljavanje u Tursku i Albaniju, Draža Mihailović i njegovi saradnici nalazili su da četnički pokret u ostvarivanju svoga političkog programa treba da ima određen prostor za politiku »taktiziranja sa muslimanima«. Osnovni cilj te politike bio je da se spriječi povezivanje i aktiviranje Muslimana u narodnooslobodilačkom pokretu i zatim da se provociranjem sukoba između Muslimana i Hrvata ojača položaj četničkog pokreta u Bosni i Hercegovini.⁵⁶ Među nekolicinom jugoslavenski, odnosno srpski orijentisanih muslimanskih intelektualaca četničko vodstvo našlo je ideološki i politički aktivne pripadnike, koji su bezuspješno pokušavali da u muslimanskoj sredini stvore vojnu i političku četničku organizaciju. Najaktivniji u tom pravcu, nevesinjski ljekar dr Ismet Popovac uzalud je nastojao da svojim protuhrvatskim i antikomunističkim djelovanjem u znaku »pune sloge i saradnje muslimana

⁵⁵ Zbornik, XIV, Dok. br. 120 — Izveštaj komandanta zapadnobosanskih, ličko-dalmatinskih i hercegovačkih vojno-četničkih odreda od 16. jula 1942. Draži Mihailoviću o četničkim jedinicama u Hercegovini, Dalmaciji, Lici i zapadnoj Bosni, str. 424. (Prema tome izvještaju četničkog vojvode Ilije Trifunovića Birčanina njegovi saradnici na razvijanju četničke organizacije u Dalmaciji iz reda oficira Hrvata bili su: artiljerijski major Marin Stude, vazduhoplovni kapetan I klase Krešimir Boras, poručnik bojnog broda I klase Šušlić Branko, pješadijski kapetani II klase Vojimir Alfirević i Drago Laurić i intendantski poručnik mornarice Mate Amat.)

⁵⁶ Zbornik, XIV, Dok. br. 111 — Izvod iz primljenih telegrama štaba Draže Mihailovića od 31. maja do 26. juna 1942, str. 388. (U telegramu 77 — For 505, key 03—27. V. 942. Draža Mihailović upućuje direktivu: »Veštom propagandom treba se starati da se zavade Muslimani i Hrvati da bi mi bili posmatrači i lakše vršili organizaciju.«)

i pravoslavnih³⁷ stekne povjerenje vrhova četničkog pokreta. Draža Mihailović i njegovi neposredni saradnici nisu krili da je pokušaj stvaranja četničke organizacije među Muslimanima samo oblik »taktiziranja sa muslimanima«, kao i da taktika saradnje sa jugoslavenski, odnosno srpski opredijeljenim Muslimanima niukoliko ne znači odstupanje od osnovnog četničkog kursa prema Muslimanima, koji je formulisan u Moljevićevom projektu »Homogene Srbije« i Programu četničkog pokreta Draže Mihailovića. Recidivi politike jugoslavenstva u znaku velikosrpskog primata, koja je između dva rata imala svoje sljedbenike u uskom krugu muslimanske političke sredine, prvenstveno u redovima inteligencije i činovništva, dospjeli su po zakonima klasne i političke dijalektike u uslovima fašističke okupacije Jugoslavije u svoje besputno zbjeglište — četnički pokret Draže Mihailovića.

Jedinstven u pogledu glavnih strateških pravaca i izbora taktike, četnički pokret nije bio lišen unutrašnjih suprotnosti političke prirode. Organizovan kao izrazito nacionalističko-šovinistički pokret, da bi se u kolaboraciji sa okupatorima borio protiv narodnooslobodilačkog pokreta i pripremao teren za obnovu Jugoslavije u znaku velikosrpske hegemonije, četnički pokret Draže Mihailovića deklarirao se za federalističko uređenje države sa tri nacionalne jedinice. U pogledu regulisanja njihovih međusobnih odnosa potpuno se ignoriše princip nacionalne ravnopravnosti i kao rukovodeći princip inauguiraju »istorijske zasluge« jedne, vodeće, tj. srpske nacije u stvaranju i obnovi jugoslavenske države. S tim u vezi postojala je opšta saglasnost u vrhovima četničkog pokreta Draže Mihailovića. To, međutim, nije moglo biti brana egzistiranju i izbijanju divergentnih tendencija i suprotnosti, u kojima su često dolazili do izražaja motivi ličnog prestiža, ali i razlike političke sadržine i značaja. Iako je imao jedinstven komandni centar, oličen u Draži Mihailoviću, četnički pokret u vojnom pogledu nije djelovao kao centralizovana vojna organizacija. Nepovezanost i odsustvo vojne discipline u četničkim odredima bili su ne samo posljedica njihovog seljačkog sastava i primitivne svijesti, nego i odraz stanja i odnosa u vrhovima pokreta, na čijem se čelu nalazio komandant bez neophodnog autoriteta vođe. Praksa kolaboracije sa okupatorima sama po sebi djelovala je protiv unutrašnje kompaktnosti četničke vojne organizacije. Stoga ne iznenađuju primjeri, kao u istočnoj Bosni, borbe za komandne položaje u četničkim odredima između nedićevaca i dražinovaca, što je, po ocjeni izaslanika Draže Mihailovića, dovelo do stanja koje čini da »zaista sada Bosna za nas pretstavlja problem«.³⁸ Pojave takvih sukoba postale su češće naročito poslije prolaza Nijemaca kroz istočnu Bosnu, kada se pojačavaju »spletke iz Srbije«, čiji su nosioci, pretežno Bosanci, djelovali u Srbiji i ispoljavali »čudnu ambiciju da preuzmu vodstvo u Bosni«.³⁹ Međutim, nisu ovdje dolazili

³⁷ Zbornik, XIV, Dok. br. 186 — Izveštaj dra Ismeta Popovca od 3. novembra 1942. Draži Mihailoviću o radu na organizaciji muslimanskih četničkih jedinica, str. 685—687.

³⁸ Zbornik, XIV, Dok. br. 65 — Izveštaj majora Radoslava Đurića od 26. marta 1942. Draži Mihailoviću o vojno-političkoj situaciji u ist. Bosni i stanju četničkih jedinica, str. 180.

³⁹ Zbornik, XIV, Dok. br. 101 — Izveštaj kapetana Milorada Momčinovića od 7. juna 1942. majoru Petru Baćoviću o događajima u ist. Bosni od juna 1941. do juna 1942, str. 328.

do izražaja samo sukobi između Nedićevih i Dražinih oficira, nego su se u istočnoj Bosni javljali sukobi među komandantima i unutar četničkog pokreta pod rukovodstvom Draže Mihailovića. Zaslužuje pažnju činjenica da je na sredini 1942. Gorski štab Bosanskih četničkih odreda insistirao na jedinstvu četničke akcije u Bosni i na njenoj »celini« unutar četničkog pokreta Draže Mihailovića, prema kome se izražavala određena rezerva, jer je »on organ jedne vlade [...] za koju nemamo do sada nikakvih dokaza da će postupiti po želji naroda.«⁴⁰ U Gorskom štabu Bosanskih četničkih odreda odbijali su ocjene Draže Mihailovića o »autonomaškom« ponašanju ovoga štaba, isticali da oni nisu »nikakvi separatisti«, ali su odlučni da »sačuvaju celinu bosanske četničke akcije«. Zbog takvih odnosa u četničkom pokretu prvi ljudi iz Gorskog štaba činili su »moralno« odgovornim samog Dražu Mihailovića, kome su upućivali kritiku »da se ovakva politika u Bosni sprovesti ne može.«⁴¹ Da bi se uspostavilo unutrašnje jedinstvo četničkog pokreta u istočnoj Bosni zajednička konferencija Glavnog štaba i Gorskog štaba Bosanskih četničkih odreda, održana u drugoj polovini avgusta 1942. godine, donijela je odluku da se u cilju povezivanja svih četničkih odreda u Bosni pristupi »stvaranju jedinstvene komande bosanskih četničkih organizacija«. Priznajući »za svog vrhovnog komandanta brata Dražu Mihailovića, ministra vojske i mornarice« [...] buduća jedinstvena četnička komanda u Bosni uputiće u sastav štaba Draže Mihailovića »svoja dva predstavnika kao informatore o stvarnom stanju prilika u Bosni.«⁴² Proklamovano jedinstvo, međutim, nije uklonilo sve rezerve prema Draži Mihailoviću, koje su prvenstveno bile motivirane i uslovljene nepovjerenjem prema njegovim zvaničnim predstavnicima i opunomoćenicima u bosanskim četničkim odredima. Iako su odnosi prema Draži Mihailoviću i njegovim saradnicima bili pretežno izraz odlučnosti bosanskih četničkih komandanata da očuvaju svoje komandne položaje, povremeno je među bosanskim četničkim komandantima izbijala na površinu misao o autonomnom položaju Bosne i Hercegovine, koja se u praksi ne konfrontira četničkom programu homogene Velike Srbije, već je svojim izvornim pragmatizmom u funkciji strategije četničkog pokreta da »zaštiti srpski narod« na području NDH.⁴³ Ulazeći u sve dublju i širu kolaboraciju sa okupatorima, četnički pokret gubio je sposobnost i moć da se drži sopstvenih načela, pa su, tako, u njegovoj praktičnoj liniji nalazila okrilje najrazličitija kontroverzna shvatanja i rješenja. Slobodu srpskog naroda četnici Draže Mihailovića branili su od njega samog, okupljenog u narodnooslobodilačkom pokretu zajedno sa svim

⁴⁰ Zbornik, XIV, Dok. br. 122 — Obaveštenje Gorskog štaba Bosanskih četničkih odreda od 17. jula 1942. kapetanu Milivoju Kovačeviću o razlozima neslaganja sa politikom Draže Mihailovića prema četnicima u ist. Bosni, str. 434.

⁴¹ Zbornik, XIV, Dok. br. 139 — Pismo Stevana Botića od 7. avgusta 1942. Lazaru Trklji i Bori Mitranoviću o sukobu sa Dražom Mihailovićem, str. 523—526.

⁴² Zbornik, XIV, Dok. br. 148 — Zapisnik sa zajedničke konferencije Glavnog štaba Bosanskih četničkih odreda i Gorskog štaba Bosanskih četničkih odreda od 21. avgusta 1942. o stvaranju jedinstvene komande, stavu prema Draži Mihailoviću i neposrednim zadacima, str. 552—554.

⁴³ Zbornik, XIV, Prilog IV — Dok. br. 2 — Izveštaj oficira za vezu NDH pri štabu nemačke 718. pešadijske divizije od 11. septembra 1942. Glavnom stanu Poglavnika o sastanku Dobrosava Jevdjevića sa nemačkim predstavnicima, str. 905—906.

jugoslavenskim narodima, savezom sa njihovim istorijski potvrđenim neprijateljima — njemačkim i italijanskim fašističkim okupatorima. Kolaboracija četničkog pokreta Draže Mihailovića sa njemačkim i italijanskim okupatorima, da bi se slomio i ugušio narodnooslobodilački pokret, rječita je i neoboriva potvrda kako je velikosrpska, i jugoslavenska, buržoazija, čuvajući klasne interese u uslovima okupacije zemlje, izgubila svako nacionalno dostojanstvo. Praktično uspostavljena neposredno poslije okupacije, kolaboracija je imala svoju prethodnu ideološku i političku pripremu. Njeno osnovno obilježje, nacionalno izdajstvo, pokazalo se kao njen zakoniti istorijski motiv i oslonac. Pošto je uzelo oblik kolaboracije, nacionalno izdajstvo se u uslovima okupacije na jugoslavenskom tlu socijalno i politički konstituisalo i ispoljavalo kao kontrarevolucija. Klasičan primjer nacionalnog izdajstva, četnički pokret Draže Mihailovića činio je stub jugoslavenske kontrarevolucije.